

**ЖҮСІП БАЛАСАҒҰННЫҢ «ҚҰТАДҒУ БІЛІК»
ШЫҒАРМАСЫНДАҒЫ ТҮРКІЛІК ЖӘНЕ ИСЛАМДЫҚ
ДҮНИЕТАНЫМ ҰСТАНЫМДАРЫНЫҢ МӘДЕНИ-
РУХАНИ СИПАТЫ**

YUSUF BALASAGUNI IN THE WORK " KUTADGU BILIK "
PRINCIPLES OF TURKISH AND ISLAMIC WORLDVIEW,
CULTURAL AND SPIRITUAL CHARACTER

Г.Ә.ШАДИНОВА*

Түйіндеме

Мақалада ортағасырлық түркі ойшылы Жүсіп Баласағұнның «Құтадғу білік» шығармасының тарихи, әлеуметтік, мәдени алғышарттарына жүйелі түрде тарихи-философиялық талдау жасалып, оның философиялық көзқарастарының қайнар көздері түркі және ислам дүниетанымының өзара кірігуі қарастырылды. Ойшыл-ақынның дүниетанымдық көзқарастарында ислам мәдениетінен нәр алған түркі философтарының ислам әлемімен мәдени сұхбатына негіз болатын - түркілік-исламдық рухани құндылықтарды нақты іс жүзінде әлеуметтік салада қолданудың алғаш моделі жасалынды. «Құтадғу білік» шығармасы арқылы Жүсіп Баласағұн түркі халықтарының жазба әдебиетінің негізі - түркі тілінде философиялық ой кешу үрдісін қалыптастырды. Сондықтан поэтикалық формадағы үлгілерді ұсынып, күрделі сипаттағы образдарды ашу әдісі шығыстық дүниені түсінудің өзіндік ерекшелігі екендігін тұжырымдауға болады.

Кілт сөздер: түркі, ислам, қарахан, дүниетаным, тәңірлік, философия, Жүсіп Баласағұн.

Summary

This article while investigating historical, social cultural works of Turkic thinker Yusuf Balasagun, it was found out the interrelation of philosophical outlooks of Turkic and Islamic world. By means of creative work of Yusuf Balasagun «Kutatgu Bilik» have been united in one uniform Turkic and Islamic outlook and for today value of this work has great importance. It became known that in outlook of Yusuf Balasagun that Islamic the culture was spread among Turkic people was the basic theme among the philosophers Turkic world. Also it became known that Yusuf Balasaguni was the founder of model of use Turkic and Islamic of spiritual values which have begun to adhere in social sphere.

Keywords: Turkic, Islamic, in Karahan, outlook, God, philosophy, Yusuf Balasaguni.

---

* философия ғылымдарының кандидаты, доцент, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан-Қазақстан.
Candidate of Philosophical science, Associate Professor, International Kazakh-Turkish University named Ahmat Yassawi. Shadinova.G@mail.ru

Қазіргі заманда үлкен этносаяси, этномәдени кеңістікті алып жатқан түркі тілді елдер өркениетінің өткені болып саналатын орта ғасырларда әр түрлі әлеуметтік-мәдени үрдістер жүріп отырған. Өзіндік өркениеттік белгілері бар қалалар салғанымен түркі тайпалары дәстүрлі мәдениеттің үстемдік еткен заманында негізінен көшпеліліктің қасиетін танытатын өмір салтын ұстанғанын байқаймыз. Осындай дәуірдің өзіндік тарихи келбеті халықтардың ерекше этникалық мінез-құлқын, дүниетанымын танымдық үлгілерін қалыптастырған болатын.

Тарихи маңызы бар орта ғасырлық ірі қалалар кейде көркейіп, кейде басқыншылық соғыстың нәтижесінде қирандыларға айналғаны да тарихи дерек болып табылады. Қоғамның дамуында әлеуметтік әділетсіздік те көрініс бергенін де жасырмау керек. Ал ондай үрдістерге қоғамдағы қарсылық негізінен даналықты өздерінің дүниетанымының іргетасы, рухани қалпы еткен тарихи тұлғалардың шығармашылығынан, іс-әрекеттерінен байқалды. Солардың қатарына орта ғасырлық данагөй ойшылдардың көбісін жатқызуға болады. Түркілік негізіне күмән туғызбайтын Жүсіп Баласағұн өзіндік дүниетанымын, танымдық талпыныстарын осы қатарға толық қосуға болады деген ойдамыз.

Заманауи тіршіліктерді сараптай отырып жалпы отырықшы халықтарға қарағанда көшпенділер жауынгерлік рухқа, жаугершілікке бір табан жақын болғаны жайында және содан туындайтын олардың қоғамның даму үрдістеріндегі тарихи миссиясы жайлы әр түрлі ғылыми бағалаулар бар. Мәселен, Орталық Азиядағы жауынгерлік рухтағы көшпелі халықтардың отырықшы елдерге шапқыншылықтар жасауы үлкен кеңістіктегі тарихи үрдістердің пәрменді дамуына түрткі жасап, тарихи өзгерудің бір тетігіне айналып отырғаны туралы зерттеушілер арасында пікірлер кездеседі [1, 62]. Мәдениеттердің өзара ықпалдасуы жаңа мәдени үлгілердің пайда болуына, тұлғалардың өзін интеллектуалдық тұрғыдан танытуына әкелетіні де байқалады. Сондықтан философиялық ойлаудың халықтың этникалық және тарихи болмысында өзіндік формасы қалыптасады.

Орталық Азияда ірі феодалдық мемлекет болып танылған Қарахан мемлекеті Х ғасырдың екінші жартысында аз уақытта шығыстағы Іле өзенінен бастап, батыстағы Амудария өзені аралығындағы үлкен аумақты жаулап алды. Қарахан мемлекеті өз

кезінде ең күшті және дамыған мемлекет болып есептелді. Қарахан мемлекетінің тарихындағы ең маңызды мәдени құбылыс, бұл Х ғасырдың ортасына қарай олардың ислам дінін қабылдауы болды [2, 3].

Исламның таралуының бірінші кезеңінде Орта Азия мен Иранда қарама-қайшылықтар көптеп кездеседі. Мұның өзі исламның ішінде пұтқа табынушылардың қозғалыстарына әкеліп соқтырды. Сөйтіп қарахандық түркілерді исламдандыру әрекеті және ислам идеологиясының біртіндеп ену үрдісі қатар жүрді. Екі түрлі дүниені пайымдау арасындағы синтез жүзеге аса бастады. Оның кейбір көріністері қазіргі заманда да байқалады.

Қарахан кезеңіндегі түркі халықтарының мәдениеті көршілес елдердің мәдениетімен өте тығыз байланыста өркендеді және шығыстың рухани даму өрісінен артта қалмады. Бұл жерде әңгіме жеке құбылыстар жайында емес, осы жердің мәдени тарихына бойлай енген қоғамдық маңызы зор мәдениет туралы болып отыр. Бұл жөнінде «тек арабтар мен парсылар ғана емес, түркілер де өз халқының, мұсылман жұртының, жалпы әлемдік мәдениеттің дамуына елеулі үлес қосқан» деген Г.Э. Фон Грюнебаумның орынды ескертпесін айта кеткен жөн [3, 122]. Қарахандықтар өздерінің алдындағы саманилерден үлгі алып, көркем өнер мен сауданың өсуіне қамқорлық жасап, керуен жолдарының жүйесін әбден жетілдірді. «Қарахандықтар өздерінің тарихи өмірлерінде сөзсіз, әр жақтың мәдени ықпалында болды, бірінші шығыстан – қытайдың, ұйғырдың және мүмкін, соғдылардың, ал Мауараннахрды жаулап алған соң – парсы мәдениеті мен жергілікті дәстүрдің ықпалына қатты ұшырады» [4, 102]. Қарахан дәуірінде егіншілік, мал шаруашылығы, қолөнер және сауда гүлденіп, елдің экономикасы барынша дамыды. Бұрынғы қалалар көркейіп, жаңа қалалар жарыққа шықты. Қала мәдениеті өркен жайды. Сол заманның авторлары Тараз қаласын, Исфиджапты «бүкіл дүние жүзі саудагерлері үшін кен бұлағы» деп мадақтады [5, 79]. Сауданың өркендеуіне байланысты ақша айналымы дами түсті. Тіпті жеке қалалардың өз ақшалары болды. Арыс өзенінің орта саласынан табылған қарахандықта заманының бір құлаған қаласының көмбесінен Алмалықтың, Тараздың, Отырардың, Самарқанның, Бұхараның, Қоженттің, Шаштың (Ташкенттің), Қашғардың және басқа қалалардың күйған ақшалары табылған.

Х-ХІІ ғасырларда Қарахан мемлекетінде сәулет өнері дамып, тамаша табыстарға жетті. Жетісу өңірі мен Сырдария алқабында

Г.Ә.Шадинова. Жүсіп Баласағұнның «Құтадғу білік» шығармасындағы...

сақталған Айша Бибі күмбезі, Аяқкамыр, Алашахан күмбезі, Талас қаласындағы Әулие ата Қарахан мазары, Бабаша Хатұн күмбезі, Сырлытам, Талас өзеніндегі Тас көпір, Тараз моншасындағы су құбыры және олардағы сан алуан ою-өрнек, накыштар Қарахан дәуіріндегі өнердің озық үлгілері саналады. Қарахан дәуірінде ғылым, мәдениет барынша гүлденіп жоғарғы дәрежеге жетті. Бұл мәдениеттің батыс иеліктегі басты орталығы Самарқан және Бұхара қаласы болды. Бұл екі қала бұдан бұрын ислам мәдениеті өрбіген ірі орталықтар болып келген еді. Ал шығыс иеліктегі осындай негізгі мәдениет орталығы Қашғар мен Баласағұн қаласы болды.

Қарахандар дәуірінде Орта Азияны мекендеген түркі тілді халықтардың мәдениеті марқайып, дами түсті. Бұл дәуірде әлемге әйгілі Жүсіп Баласағұнның «Құтадғу білік» шығармасы мен Махмұд Қашғаридың «Диуани лұғат ат-түрк» деген шоқтығы биік шығармалар жарыққа шықты.

Түркі қағанаты идеологиясының ең биік шыңы және өзегі тәңірлік дін болған еді. Ал ислам дінін қабылдап, оны мемлекеттік дін деп жариялаған қарахандықтар дәуірінде олардың өз идеологиясы қалыптаса бастады. Жүсіп Баласағұн өзінің шығармашылық қызметі арқылы тәңірлік діннің ұстанымдарын исламның мемлекеттік құрылымымен және құқықтық нормалармен ұштастыра отырып, Түркі қағанатында қалыптасқан идеологияны реформалау міндетін мойнына алды. Жалпы Орталық Азия мен далалық аймақтық түркілік әлемін исламдандыру XIII ғасырда басталып, XV ғасырда аяқталғаны белгілі. Бұл аса күрделі тарихи үрдісте ақын-философ Жүсіп Баласағұнның қосқан үлесі орасан зор деп білеміз. Айталық, ислам діні далаға мұсылман өркениеті мен парсы мәдениетін әкелді дейтін болсақ, исламдық мазмұнды парсылық поэзия түрімен жырлаған Жүсіп Баласағұнның «Құтадғу білігі» түркі тілді әдебиеттің биік туындысына айналғаны даусыз.

Жүсіп Баласағұн бар ынтасымен қызмет еткен Қарахандықтар мемлекеті көне түркі мемлекеттілігінің көптеген дәстүрлерін одан әрі жалғастырған саяси бірлестік болды. Бұл жерде дәстүр сабақтастығының сақталып отырғандығын аңғарамыз. Бұл сабақтастық қоғамдық өмірдің көптеген салаларын қамтығандығы ақиқат. Міне, осы ақиқатты «Құтадғу біліктің» мазмұнынан танимыз. Шығармада түркілік поэзия мен идеологияның сабақтастығы айқын білінеді. Ол сабақтастықтың бірден көзге шалынатыны – шығармадағы негізгі кейіпкерлерінің есімдері Күнтолды, Айтолды түрінде көкке табынған

түркілерге тән ерекшеліктермен аталды. Осы жерде Жүсіп Баласағұн дүниетанымындағы түркілік-исламдық синкретті құбылысты аңғаруға болады. Қарахандық қоғамда тәрбие алып, араб ғылымы мен мәдениетінен сусындаған автор исламдық ортодоксалды ұстанымдарға қарамастан маңызды идеологиялық жүк арқалаған «тәңірі» ұғымын шығармада жиі қолданады. Бұл жерде ақын араб-парсы поэзиясының түрлік, мазмұндық өлшемдерін түркілік-пұтқа табынушылық поэзияға сіңірумен шектелмей, тәңірлік дінді ұстанған түркі дүниесінің көзқарастар жүйесін, дәстүрлі дүниетаным ерекшеліктерін шығарманың өн бойына таратуға бағыт ұстайды. Бұндай әдебиетшілік негіз Жүсіп Баласағұнның екі өркениеттің мәдени жетістіктерін шебер жымдастырып, танымдық тұрғыда тың нәтижелерге қол жеткізе алған. Жүсіптің орхон-енисей жазбаларының мәтінінде берік орын жоғары екпін, шешендік сипаттағы сұраулар тәсілдері жоғары баяндауына көтеріңкі сезімдік тон береді. Орхон-Енисей жазбаларындағы тақырып пен сарындардың жиі қайталануы Жүсіпке ғана тән емес, бұл тәсілді Махмұт Қашғари да «Диуани луғат ат-түрік» еңбегінде жиі қолданады, тіпті онда Күл-Тегінге арналған үлкен жазбадағы нақты бейнелер мен поэтикалық тұлғалар тұтастай қайталаынады.

«Құтадғу білік» дастанының өн бойында ислам дінінің дүниетанымдық канондарымен бірге Тәңірлік дүниетанымының сарындары да қатар өріліп отырады. Өйткені, исламға дейін көшпелілер қоғамының рухани тірегіне айналған Тәңірлік дін қысқа уақыт шегінде халықтың жадынан шығып кетуі мүмкін емес еді. Осыған байланысты А. Сейдімбековтың мына тұжырымына ден қоюға болады. Ол қазақ халқының үш жүздік құрылымына экожүйелек сабақтас шаруашылық жүйесі де, оларға қоса кеңістік пен уақытқа қатысты Тәңірлік дүниетаным да елеулі ықпал жасағандығын айтады. «Тәңірлік дүниетаным, наным-сенім әрісі көшпелілер үшін, берісі түркі тілдес халықтар үшін дін ғана болып қоймаған ең алдымен өмір салтына айналған. Себебі, Тәңірлік наным-сенімнің өзекті постулаттарының негізінде табиғатпен тіл табысу идеясы бел алып жатады. Ал, көшпелілер үшін табиғатты бағындыру емес, табиғатпен тіл табысу өмір сүрудің кепілі еді. Тәңірі көшпелілер ұғымында шексіз көк аспан, Мәңгілік танымның объектісі, сонымен бірге ақырына дейін танып болмас ғарыш. Яғни, Тәңірі көшпелілер үшін, өзге діндердегідей адам кейпіне айналмаған (персондалмаған)» [6, 89], - деген ғалымның пікірі Жүсіп Баласағұнның ғарыштық танымынан туған өлең жолдарының негізділігін қуаттай түседі.

Көшпелілердің дүниетанымында Тәңірі көк аспан, шексіз әлемнің ең күдіретті жаратылысы Күн болып саналса, Жүсіп қоғамның тұрақтылығы мен бірлігінің және жасампаздығының нышаны ретінде «әділетке «Күнтоғды еліг» атын беріп, патша орнына қояды».

Ал халықтың тұрмыс-салты мен әдет-ғұрпында осы дүниетанымының реликт түрінде сақталған нышандарын бүгінгі күнде келін түскенде отқа май құю, баланы бөлерде бесікті отпен аластау рәсімдерінен көреміз [6, 89].

Міне, осындай үрдіс барысында ғасырлар бойы ислам жергілікті наным-сенімдер және салт-дәстүрлермен кірікті. Солардың бірі ислам қағидаларында жоқ ата-баба аруағына сиыну дәстүрі исламданған жергілікті халықтық тұрмыс-салт нормаларының біріне айналды.

Оңтүстік Қазақстан жерінің ислам діні мен өркениетін қабылдауы күрделі қоғамдық-саяси құбылысқа айналды. Сол кезде Орталық Азия аймағындағы саяси билік түркілердің қолында болуына қарамастан халықтың арасында парсылану үрдісі одан әрі жалғаса берген. X ғасырда басталған ислам әлеміндегі саяси, рухани тоқыраушылық құбылысы Түркістан жерін де шарлады. Оның мысалын ислам дінін мемлекеттік деп жариялаған қарахандықтар мемлекетінің түрлі рухани ағымдар ықпалымен бірнеше ұсақ бөліктерге бөлініп, шығыстан келген қарақытайлықтардың билігіне мойын ұсынуынан көреміз. Осындай рухани дағдарыс тарих сахнасына Қожа Ахмет Ясауи сияқты түркі халықтарының дүниетанымына ислам дінінің рухани-мәдени құндылықтарымен кіріктіру арқылы, қоғамдық дамудың жаңа саласына жол ашқан ғұламалар дүниеге келді. Осы кезеңдегі рухани өрлеу этникалық үрдістегі түркілік рухты қайта тірілтті. Соның әсерінен өлкедегі діннің тілі, мемлекеттік биліктің тілі, ғылым мен мәдениеттің тілі қайтадан түркілік сипат ала бастаған. Міне осы рухани үрдісті Қожа Ахмет Ясауидің мына хикметінен аңғарамыз:

Қоштамайды ғалымдар біздер айтқан түркіні.
Білгендерден есітіп, ашар көңіл мүлкіні.
Аят, хадис мағынасы түркі болса муафик,
Мағынасына жеткендер жерге қояр бөркіні [7, 56].

Қожа Ахмет Ясауидің сопылық дүниетанымының философиялық мәні өте терең екендігі таң қалдырады. Оған мынадай деректі мысал етуге болады. Имам Хусамеддин Хусайн ибн әл-Сығнақи (711/1311ж. қайтыс болған) «Манакиб-и Ахмед-и Иасауи» рисаласындағы Қожа

Ясауи айтыпты деп кемелдікке жетудің үш негізгі моральдық-этикалық тұғырын атап көрсетеді. Соның ішіндегі ең бастысы адамның өзіндігі ақиқатты табу, тану мәселесіне қатысты айтылған «Қағбаны (Алланы) өзіңнен тап» деген нақылы. Бұл «...кім өзін-өзі таныса, Тәңірді танығаны» деген сопылық дүниетанымдық концепцияны еске салады» [8, 97].

Бұл мәдениет тарихындағы жеке дара құбылыс емес. Жүсіп Баласағұнның поэманы тұтастай түркі тілінде жазып шығуының осындай өткір де зәру әлеуметтік тапсырысы болған деп білеміз. Автор «Құтадғу біліктің» кіріспесіндегі 73-бәйітте былай дейді:

Кітаптар көп арабша да, тәжікше,
Біздің тілде бұл жалғыз-ақ әзірше
Тек білікті білер мұның құрметін,
Ақылды ұғар ақыл-ойдың қымбатын [9, 45] –

деп жырға қосты.

Бұл үрдіс мемлекеттік маңыз алып, саяси күрестің өзегіне айналған кездер де болған. XIII-XIV ғғ. моңғол империясы тұсында далалық аймақта түркілену үрдісі түркі халықтарының мәдени-рухани өрлеуінің негізіне айналды. Осы тарихи үдерістің жалғасын философ А. Қасымжанов былайша сипаттайды «Темір Ясауи культі арқылы түркілік ұлттық идеяны танытып, далалық өркениетті исламмен және зайырлы мүдделермен біріктіріп, Дала мен Мауараннахр арқылы өткен әлемдік сауда жолдарының маңызын қалпына келтіруге әрекет жасады» [10, 146].

А. Қасымжанов Жүсіп дүниетанымының үш негізін атап көрсетеді. Олар: философиялық, шамандық және исламдық. Бұл негіздер парсы-тәжіктік (Рудаки, Фирдауси) және түркілік (жазбаша және ауызша) поэзиялық дәстүрлерден тамыр тартады [10, 188]. Жүсіп Баласағұнның шығармаларына терең талдаулар жасап, оның басты еңбегінің философиялық негіздерін айқындауға үлкен еңбек сіңірген ғалымның бұл тұжырымдарын толығымен қуаттауға болады. Өйткені, бұл тұжырымдар Жүсіп Баласағұн шығармашылығын зерттеу тақырыбымыздың мақсатына сай танымдық тұрғыда қарастыруымызға концептуалды бағыт береді.

Философиялық және исламдық негіздерді айта отырып ортағасырларда араб халифатын көрініс берген «фалсафа» құбылысына да тоқтала кеткен жөн. Өйткені, Шығыс философиялық

ойлауының ерекше бір сипаты осы «фалсафа» ұғымымен астасып жатады. Кеңестік қоғамда оны ежелгі грек философиясының араб елдеріндегі жай ғана көшірмесі деген түсініктер де кездесті. Біздің ойымызша бұл қате пікір. Әрине, мұсылмандық философиялық дәстүрді үлгі тұту күні бүгінге дейін өзінің күшін жойған жоқ. Бірақ, қазіргі заманның мұсылмандық бағдардағы ойшылдары тек Құран мен хадистерге түсіндірме жасаумен шектелмейді, сонымен қатар олар Батыстық философияның соңғы үлгілерін де игерген. Орта ғасырларда сондай игерудің алғашқы талпынысы «фалсафа» түрінде көрініс берді.

Ешқандай философиялық ағым тарихи-философиялық үрдісте тап-таза күйінде кездеспейді, өйткені ілімдердің дүниетанымдық, құндылықтық, феноменологиялық өзара қайшылығын кейде өзара байланыс пен ықпалдасу көмкеріп кететіні де болады. Мәселен, өзара біршама айырмашылығы бар мұсылмандық дүниетанымдық бағыттар: мутазилиттер, калам, сопылық және т.б. шын мәнінде Құранның іргелі принциптерін мойындап келген ағымдар болып саналады. Сондықтан ұқсас негіздері болғандықтан зерттеушілер үшін оларға жіктемелер жасап, бір-бірінен ажыратудың өзі қиындық әкеледі. Ғ. Есім атап көрсеткендей - мутазилиттер негізінен рационализм мен білімді жетекші күш ретінде мойындаған және қоғамдағы билік мәселесін әлеуметтік негізде шешудің жолдарын қарастырған болса, ал калам негізінен мұсылмандық құндылықтарды насихаттаушы ағым, оның қағидалары белгілі догматтарды қисынды түрде түсіндіруге құрылған [11, 96]. «Фалсафа тарихын Ибн Халдуннан артық білу мүмкін іс емес, сондықтан беделге де ғылыми негіз ретінде сүйенген дұрыс болар. Осы себепті негізін салушылар: әл-Ашари мен әл-Матурудилерді фалсафаның пайда болуының теориялық алғышарттары деп қабылдау орынды» деп атап көрсетеді Ғ. Есім мұсылман философиясына арнаған еңбегінде [11, 10].

Әрине, Жүсіп Баласағұнның «Құтадғу білік» сияқты шоқтығы биік туындысының поэтикалық көркемдігі мен сипатын толықтырып тұрған оның ішкі бай мазмұны екендігі белгілі. Осы ішкі мазмұнды кеңітіп, әрі тереңдетіп тұрған өзек, ол - Жүсіптің танымдық кемелдігі. Әрине, танымдық шеберлік, танымдық тәжірибе танымдық кемелдікке жеткен жағдайда ғана жоғарыдағыдай үздік шығарманы дүниеге әкелері сөзсіз.

Осы тұрғыда қарастырғанда Жүсіптің танымдық кемелдігіне негіз болған қоғамдық-саяси ортаның қыры мен сырын айқындаудың маңызы зор. Әсіресе, «Шығыс Ренессансы» идеяларына сусындаған

Баласағұнның өткір де сезімге тұнған өмір философиясының қоғамдық-саяси негіздері ерекше назар аударуды қажет етеді. Осыған байланысты жекелеген халықтың мәдениеті мен тілін адамзаттың біртұтас мәдениетінің ауқымынан тыс, уақыт кеңістігіндегі мәңгілік және аяқталмаған мәдени сұхбатсыз, бойына барлық озық дәстүрлерді жиған, мәдениеттің ұлы шығармаларынсыз қарастыру мүмкін емес. Осы ойды бекіте түскен М.М. Бахтиннің «Үлкен уақыт - бірде-бір мағына қаза болмайтын шексіз және аяқталмаған сұхбат» [12, 364] деген сөзінің таным мәселесіне тікелей қатысы бар. Түркілік дүниетаным мен исламдық құқықтық нормалар парсылық поэзияның өлшемдерімен үндесіп, өзара менталитеттік сұхбатқа түсуінің нәтижесі - түркілік-исламдық өркениетке жетелеген негізгі түрткіге, ықпал етуші факторға айналды. Осы күрделі әлеуметтік, мәдени құбылысты танып білуде «Құтадғу білік» шығармасы аса бағалы түпнұсқалық дереккөз болады. Шығарманың үлкен уақыт кеңістігін қамтыған дәстүршілігі жекелеген мәдени құбылыстардың жүздеген, мыңдаған жылдарға созылған халықтар мен мәдениеттердің өзара түсінісуі арқылы адамзат мәдениетінің бірлігін тануға мүмкіндік береді. Орта Азия халықтарының әдеби байланыстарындағы сансыз желілерді талдай келе Н. Конрад былай деп жазады: «Орта Азия халықтарының ортағасырлық парсы және түркі халықтарының мәдениетінен өз кезінде әлемдік әдебиеттің шыңына жеткен олардың әдебиетімен тарихи байланысқан, ол бұл халықтардың мәдениеті мен әдебиеті өз кезегінде араб әлемі мен Үндістанның мәдениеті және әдебиетімен байланысты болды» [13, 214]. Белгілі түркітанушының бұл пікірлерінің дұрыстығына Жүсіп Баласағұн еңбегіне талдау жасау барысында көптеген мысалдар кездестіреміз.

Бұндай тұжырым жасаған жалғыз Н. Конрад емес. Неміс ғалымы Отто Альбертс Баласағұн шығармашылығын араб халифаты түріндегі кең аумақтың шегіне қатысты қарастырады. Ол алғаш рет Ибн Сина ілімімен, әсіресе, оның этикасын Жүсіп Баласағұнның соған ұқсас көзқарастарымен сабақтастықта қарастыру концепциясын ұсынады. Оның үстіне Альбертс Аристотель мен Жүсіптің этикалық көзқарастарын салыстыруға біршама ізденістік әрекеттер жасайды.

Жалпы, Баласағұн шығармашылығы, оның дүниеге келген кезеңі көптеген зерттеулердің арасында танымал орыс шығыстанушылары В.В. Бартольд, А.Н. Самойлов, А.Н. Кононов және тағы басқалардың еңбектерін ерекше бөліп атауға болады. Олардың еңбектері жетістік, кемістігімен қоса алғанда «Құтадғу білікті» зерттеудің тұтастай

Г.Ә.Шадинова. Жүсіп Баласағұнның «Құтадғу білік» шығармасындағы...

мектебін қалыптастырудың теориялық және әдістемелік негізін қалады деп айта аламыз. Міне, содан да қазіргі заманғы философия, әдебиет, филология және тарих ғылымдарында Жүсіп Баласағұн шығармашылығын және ортағасырлық даналықты зерттеудің жеткілікті тәжірибесі жинақталған.

Осындай теориялық-әдістемелік түрткі негізінде Жүсіп Баласағұнның «Құтадғу білік» шығармасындағы таным мәселелері біздің жұмысымызда алғаш рет жеке желі болып зерттеу нысанына айналып отыр.

Баласағұн поэзиясын, оның философиясын танудың жаңа тәсілдерін іздестіру орта ғасырлардағы басқа да ойшыл-ақындардың күрделі жүйеден тұратын ішкі әлемінің құпиясын ашуға теориялық және әдістемелік негіз болары сөзсіз.

Міне, Жүсіп Баласағұнның шығармашылығына, оның танымдық деңгейіне философиялық тұрғыда талдау жасаудың ғылыми маңызы ерекше болмақ. Сонымен бірге, «Құтадғу білікті» мәдени-тарихи аспектіде талдаудан өткізудің маңызы - түркі халықтарының ортағасырлардағы қалыптасқан қоғамдық ойының, мәдени дәстүрлердің тарихын одан әрі жетілдіруге негіз қалайтындығы.

Жүсіп Баласағұн танымындағы патриоттық сарынды оның мына бәйітінен аңғарамыз:

Көп қой кітап араб, тәжік тілінде
Біздің тілде «бұл – ақыл мен білім» де [9, 56].

Ойшылға бұлай сөз айтқызудың түрткісі оның туған тіліне деген сүйіспеншілігі мен отаншылдығы болғандығы даусыз. Осындай жоғары да асқақ патриотизмнің Жүсіпті саяси мақсаттарға жұмылдырғаны аңғарылады. Шығарма мазмұнынан көшпелі ортадан шыққан қарахандық билеуші әулетін Мауараннахр, Шығыс Түркістан сияқты жоғары дамыған отырықшы аудандарды басқаруға дайындау мәселесі лейтмотив түрінде көрініс береді. Билеушіге қойылатын талап тілектерді біріңғай тізбелей бермей, ол айтылар ұсыныстарды философиялық оймен пайымдап, нақты тұрмыстық мысалдармен негіздеу шығармаға шырай бере түседі: елжандылық рух шығарманың мазмұнымен бірге оның түркі тілінде жазылуынан танылады. Көшпелі қарахандықтарға, олардың билеушілеріне арнап айтылған өсиет солардың өздерінің тілінде және оларға етене таныс дүниетаным арнасында жазылғаны тиімді болатын. Осы тұрғыда қарастырғанда

«Құтадғу білік» тек саяси мақсатты көздеген шығарма емес. Онда сол дәуірдің ғылымы мен мәдениетінің түрлі салаларының білімдері жинақталған. Оның үстіне шығармада автордың өмірдің мәні, адамның жаратылысы, оның қоғамдағы, табиғаттағы орны мен рөлі туралы философиялық ой-тұжырымдары да көрініс тапқан. Шығармаға осы қырынан қарағанда автордың дүниетаным жүйесі ерекше ден коюды, зерделеуді қажет етеді. Танымдық кемелдікке жеткен туындыгер ғана тың дүниені өмірге әкелсе, таным биігі арқылы ғана шығарма уақыт өлшемдерінен жоғары тұрмақ.

Шындығында, Жүсіп Баласағұнның «Құтадғу білік» сияқты шоқтығы биік туындысының поэтикалық көркемдігі мен сипатын толықтырып тұрған оның ішкі бай мазмұны екендігі белгілі. Осы ішкі мазмұнды кеңітіп, әрі тереңдетіп тұрған өзек, ол – Жүсіптің танымдық кемелдігі. Әрине, танымдық шеберлік, танымдық тәжірибе рухани танымдық кемелдікке жеткен жағдайда ғана жоғарыдағыдай үздік шығарманы дүниеге әкелері сөзсіз.

Шығарманың осындай көпқатпарлы мазмұны оның баяндалу формасының көптүрлілігі, көркемдік шешімдерінің де сан алуандығына астасып, шебер жымдаса алған. Түркі халықтарының дәстүрлі поэзиясының үлгісін (ауызша және жазбаша) тәжік-парсы (соның ішінде Рудаки мен Фирдауси) поэзиясының түрлік, өлшемдік жаңалықтарымен ұштастыру Жүсіп Баласағұн шығармашылық шеберлігінің жетістігі болды.

Тіл шешендігі, ділмарлыққа, тіл ұсталығы өнеріне антика дәуірінде де, ортағасырларда да айрықша көңіл бөлінген. Тіл, Жүсіп Баласағұн үшін ең басты дүниетаным құралы. Тіл мәдениетті айқындаушы ең басты факторлардың бірі: тіл адамды асқаралы асуларға көтеріп, сол арқылы бақытын баянды ете алады. Немесе жетікпеген сөйлеу тілі адамның қадыр-қасиетін түсіріп, «шын-құздарға» тастап та жібере алады. Мазмұн мен форма, мағына мен сөз сәйкестігі, олардың бұлжымас бірлігі - Жүсіп Баласағұн сөз өнеріне қойған талаптар осылар [14, 35].

Сонымен Жүсіп Баласағұн шығармашылық қызметі арқылы тәңірлік діннің ұстанымдарын исламның мемлекеттік құрылымымен және құқықтық нормалармен байланыстыра отырып, Түркі қағанатында мемлекеттік идеологияны қалыптастыруға өз үлесін қосты. Өйткені, оның жаратқан және қоғамдық практикаға ұсынған философиялық көзқарастарының қайнар көздері түркі және ислам дүниетанымының үйлесімділігінен туындағаны анықталды.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Орынбеков М.С. *Предфилософия протоказахов*. - Алматы: Өлке, 1994. – 207 б.
2. Кононов А.Н. *Слово о Юсуфе из Баласағуна и его поэме. «Құтадғу білік» // Советская тюркология*. – Баку, 1970. - №4. - С. 3-12.
3. Фон Грюнебаум Г.Э. *Классический ислам. 600-1258. Очерк истории / Пер. с англ.* – М.: Наука, 1988. – 216 с.
4. Бартольд В.В. *Туркестанские друзья, ученики и почитателя*. - Ташкент, 1927. - С.69-108.
5. *Қазақ ССР тарихы*. - Алматы: Қазақ мемлекет, 1959. – Т. 1. – 478 б.
6. Сейдімбеков А. *Қазақ әлемі. Этномәдени пайымдау*. - Алматы: Санат, 1997. – 464 б.
7. Иасауи Қожа Ахмет. *Хикмет жинақ: Даналық сыр*. -Алматы: Жалын, 1998. –656 б.
8. Кенжетай Д.Т. *Хусамеддин Сығнақидің Иасауи туралы рисаласы // Ясауи жолы*. – Түркістан: Ұлттық рух, 2005. - №2 (1). - 90-98 бб.
9. Баласағұн Жүсіп. *Құтты білік /Көне түркі тілінен аударған және алғы сөзі мен түсініктерін жазған А. Егеубаев*. - Алматы: Жазушы, 1986. - 616 б.
10. Касымжанов А.Х. *Пространство и время великих традиций*. - Алматы: Қазақ университеті, 2001. - 301 с.
11. Есім Ғ. *Фалсафа тарихы: Оқулық-хрестоматия*. – Алматы: Раритет, 2004. - 304 б.
12. Бахтин М.М. *Эстетика словесного творчества*. - М.: Мысль, 1979. - 424 с.
13. Конрад Н. *Октябрь и филологические науки // Новый мир*. - М., 1971. - С. 27-35.
14. Мәжиденова Д. *Жүсіп Баласағұнның эстетикалық көзқарастары // Білім және еңбек*. – Алматы, 1987. - №3. - 34-35 бб.